

УДК 72.01/03

О.В. Харлан

НОВІ МАТЕРІАЛИ ДО ІСТОРІЇ ТА БУДІВНИЦТВА ДЕРЕВ'ЯНОГО ТРОЇЦЬКОГО СОБОРУ В М.НОВОМОСКОВСЬК

Свято-Троїцький собор у місті Новомосковськ Дніпропетровської області – найвідоміша пам'ятка дерев'яної сакральної архітектури запорозьких козаків. Історична доля цієї цікавої споруди, що дивом залишилась на теренах колишніх Запорозьких Вольностей, нелегка і трагічна!

Неповторна пам'ятка являє собою символ великої кількості пам'яток, які було споруджено раніше на теренах сивого Запорожжя і не збереглися. Дослідження дерев'яного зодчества останніх років показують, що ареал будівництва церков хрещатого типу (саме до нього належить Троїцький собор) не обмежувався північною частиною Запорозьких земель, будувалися вони й у південних районах. Відомі нам хрещаті церкви одностовпні, двостовпні, п'ятистовпні були також збудовані у запорозьких слободах – Письмачівці, Старому Кодаку, Улакці, Перещепино, Петриківці, Васильківці та багатьох інших.

І хоча хрещаті церкви не були рідким явищем на землях Вольностей Запорозьких, проте саме дев'ятизрубна та дев'ятиверха церква, якою є Троїцький собор міста Новомосковськ, поки що єдина відома на сьогодні пам'ятка!

Про Троїцький собор існує велика кількість статей та публікацій. Собор не лишився поза увагою дослідників: присвячені йому матеріали друкувались як у дореволюційній літературі (вперше опис собору, складено Г.П.Надхіним, а першу статтю про собор було надруковано у 1850 р.) [1], так і в роботах сучасних учених (Нажаль, сучасні дослідження присвячені архітектурним особливостям інших регіонів України, тому в них розглянуто Троїцький собор лише у загальному сенсі).

Добре відома стаття, в якій узагальнено матеріали натурного дослідження пам'ятки, опубліковано С.А.Таранушенком у цікавій і важливій роботі [2] про архітектуру дерев'яних храмів Слобожанщини та кількох пам'яток колишнього Запорожжя.

Для вірного розуміння розвитку архітектури XVIII ст. необхідно уточнити деякі питання з історії спорудження пам'ятки, оскільки саме Троїцький собор вважається найдосконалішою пам'яткою хрещатого типу з дев'ятидільною структурою, що являє собою апогей розвитку цілої архітектурної доби – доби запорозького козацтва. Письмові та іконографічні джерела, вилучені з різних архівів України та Росії, дозволяють відповісти на велику кількість питань, що виникають у ході вивчення та реставрації пам'ятки.

Згідно з писемними джерелами рішення про будівництво нового Троїцького храму в паланковому містечку Самарчук (сучасне місто Новомосковськ (з 1795 року), до того часу мав різні назви: Самарчик, Самарчук, Новоселиця, Новоселівка) було прийняте в 1773 році полковим старшиною Самарської паланки Війська Запорозького Яковом Легкоступом (Легким) та місцевими мешканцями. Стара церква «сделалась во многих местах ветхою и для умножившегося народа непоместительною» [3], тому і постало питання про будівництво нової.

21 травня 1774 року духовне Правління Старокодацького Хрестового Намісництва просить дозволу у Київського митрополита на будівництво трьохпрестольної церкви на новому місці.

2 червня 1775 року було освячено місце і закладено церкву після того, як було видано дозвіл на будівництво.

Будівництвом храму керував талановитий майстер з містечка Нові Водолаги – козак Яким Погребняк. Відомо, що цей зодчий збудував не одну церкву на теренах Запорожжя і поза його межами [4].

У 1778 році було встановлено й освячено у головному престолі іконостас, перенесений зі старої Троїцької церкви. У 1780 р. були виготовлені й освячені нові іконостаси у бічних притворах, а також розпочато монтаж нового головного іконостасу середнього притвору. Із освяченням нового іконостасу головного притвору 18 квітня 1781 р. роботи з будівництва храму було завершено.

При соборі було влаштовано дзвіницю у вигляді башти, що стояла окремо із західної сторони. У лівому кутку церковної огорожі було збудовано школу.

Дерев'яний храм збудували на дубових підставах (стовпах), «...щоб вітер вільно гуляв під долівкою, або помостом, і просушував вогкість і вологу під спорудою»[5].

Стіни церкви влаштували з «...дерева сосноваго, толщиною в основани...6 вершков и кверху до 3-х вершков; сосна употреблена столстая, красная...Все здание снаружи обшито тесом, или шелевкою. Резных украшений нет». Нажаль, виявлені архівні матеріали не дають відповіді: яким чином було виконано обшивку стін - вертикально чи горизонтально. На всіх знайдених фотографічних матеріалах обшивка горизонтальна, хоча існують припущення, що первинна обшивка була все ж таки вертикальною [6]. Завдяки вертикальній обшивці, кількості ярусів верхів та введенню додаткових членувань фасаду храму поясками можна було досягти ілюзії більшої висоти церкви.

Стіни собору виводилися з невеликим нахилом, перерозподіл ваги до центру споруди забезпечували статичність і жорсткість конструкції. Ці

конструктивні особливості виключали необхідність підводити під дерев'яну церкву мурований фундамент.

*Первинний вигляд Свято-Троїцького собору містечка Самарчик, збудованого Якимом Погребняком у 1775-1778 роках.
Реконструкція автора.*

Як писав І.Вахнін: «Связи стен и в стенах брусьев – деревянные, - первых балки, а вторых, так называемые тыбли и угловые замки...», лише у 1830 році «в некоторых местах, ... внутри церкви, согнувшиеся стены выправлены сжимами, - или двумя дубовыми брусками, стянутыми железными болтами», а в цілому стіни собору стояли незмінними до самого 1887 року!

Спочатку дахи собору були криті дубовим гонтом (дерев'яні дощечки у даному випадку прямокутної форми). Цей дах простояв більше 50-ти років, а в 1830-му році дахи вкрили залізом і пофарбували зеленою фарбою. Кожна з дев'яти башт мала купол, завершений глухим ліхтарем. Усі дев'ять завершень верхів було позолочено після 1830-го року (до цього часу металеві завершення були пофарбовані у зелений колір), пізніше у 1850-му році позолоту було поновлено.

Металеві хрести на верхах були теж визолочені, усі чотирьохкінцеві з випуклими дуговими раменами, із зорями на кінцях рамен та промінцями у прямих кутках [7]. До речі, сучасні хрести на верхах дуже близькі за формою до первинних (Такий же за формою хрест було встановлено на Успенському храмі села Воронівка, що поблизу Новомосковська. Нажаль, він не зберігся).

У соборі для гарного освітлення внутрішнього простору було влаштовано 88 вікон. Відсутність деталей і малі вікна створювали ефект масштабності споруди. Виходячи з того, що вікна виступають показником масштабності, так само як і двері, Яким Погрібняк зменшив вікна верхніх ярусів, що також створювало оптичний ефект перспективного збільшення висоти.

За архівними джерелами встановлено, що у соборі було влаштовано троє вхідних дверей. Виконано їх було з дубового дерева і розписано олійними фарбами! Дверні одвірки були різьблені з виноградними гілками і китицями винограду. Пізніше одвірки замінили, а двері було оббито залізом.

Поки що важко сказати, коли саме були прибудовані паперті до трьох вхідних дверей (можливо у 1830-му р.), але відомо, що у 1830-му році прибудовано з півночі (біля лівого вітваря) комору старости, а з південної (біля правого вітваря) – пономарню.

Іоанікій Вахнін у 1887 році наводить слідувачі розміри споруди собору: «...Висоту соборного здання полагають около 30-ти сажень (приблизно 64,0 м – О.Х.); техніки считають висоту до 70-ти аршин ($\approx 49,8$ м); окружность – около 58-ми сажень (близько 123,7 м); длина и ширина с папертями одинаковы – 35 аршин (приблизно 24,9 м)...» (після 1835 року прийнято сажень = 3 аршини = 7 футам $\approx 2,1336$ м; аршин = 4 четверті = 16 вершків = 29 дюймів $\approx 71,12$ см).

У середині храму було влаштовано дерев'яні кліроси у вигляді хор, прибудовані з південної та північної сторін до двох колон. Висота їх 3,25 аршина (2,3 м), довжина і ширина однакові – 3 аршина (2,1 м). До кожного кліросу вели окремі сходинок [8].

Вітвар займав майже третину загального простору храму! Трьохчасний вітвар було розділено двома поперечними стінами (кожна з двома прогонами).

Триярусні іконостаси із золоченими пілястрами, карнизами і різьбленою каймою були справжніми витворами мистецтва. Первинний фон вітварного іконостасу – червоний, передвітварних – зелений. Пізніше іконостаси пофарбовано у синій та білий кольори (на фотографіях В.Машукова збереглося зображення цієї пам'ятки декоративного мистецтва).

Як вище згадувалося, біля собору із західної сторони стояла дерев'яна дзвіниця-башта. Існуюча зараз дзвіниця влаштована у 1830 році. Збереглося зображення старої дзвіниці. Відомий живописець Васильківський С.І., працював в історичному жанрі і створив величезну кількість творів, на яких

зображено сакральні споруди різних куточків України. Не обійшов увагою митець і Запорозький край! На його оригінальному малюнку «Соборна площа у Новомосковську» добре видно комплекс Новомосковського Троїцького собору. Як бачимо, стара дзвіниця була теж трьохярусною, але з дещо іншими пропорціями і мала більш архаїчний вигляд. Стару дзвіницю біля Троїцького собору намалював у своєму щоденнику і С.А.Таранушенко (ймовірно це прорис із вказаної роботи Васильківського). Нажаль, матеріали з обстеження пам'ятки видатним науковцем досі не опубліковано.

Зі старої дзвіниці на нову було перенесено старовинні дзвони. На 1887 рік їх налічувалося шість: 1) Великий святковий мав зображення Св.Трійці, Апостолів Петра і Павла і трьох Святителів – Василя Великого, Григорія Богослова й Іоанна Златоуста, а також написи: «Благословиши венец Благости Твоей, Господи! – Вылит сей колокол в Екатеринославскую Губернию, в город Новомосковск, старанием Новомосковских купцов Петра Золотарева и Степана Чикина и всего общества. Доставлен Харьковским купцом Василием Камакиным 1805 года Декабря 12 дня, весу 262 п., лит в Москве на заводе Струговщикова, мастер Николай Брасков»; 2) дзвін поліелейний мав такий напис: «1783 года июня 30 дня вылит сей колокол в царствование Государыни Императрицы Екатерины Алексеевны, Самодержицы Всероссийской...Азовской губернии Екатеринославскаго уезда в местечко Новоселицы до Храму Святыя Троицы трудом и старанием тамошняго начальника Антона Андреева сына Головатого и протопопа отца Григория и с священниками и ктиторею Михаила Павлова сына Набоки и Григор'я Михайлова сына Потапова с прихожанами. Лит в Москве на заводе Асона Струговщикова, весу 98 пуд и 38 фунт.»; 3) дзвін будьоновий, вагою 52 пуди, без написів з зображенням Спасителя і Божої Матері; 4) дзвін постовий, вагою 17 пудів, без написів з такими ж зображеннями; 5) і 6) малі дзвони [5].

Для створення в інтер'єрі ефекту більшої височини було зроблено розписи на внутрішній стороні бань. Розписи собору мали фрагментарний характер. В першому заломі західного і центрального зрубів були зроблені розписи олійними фарбами – більше десяти зображень головних подій з Нового Завіту, по кутках – знаряддя страждань Спасителя і символічні знаки Вітхого й Нового Завітів. Вище до бань розписані в білих квадратах на блакитному тлі білі кружальця у формі квітки – «регалія флора». В самій бані – зображення Бога Отця благословляючого.

Нижче залому на трьох сволоках, які слугували зв'язком середньої башти собору з бічними зрубами, було написано слова молитов.

Також малися розписи на фронтонах папертей, що були збудовані в першій половині XIX ст. У 1887 році вже ледве видно було із західної сторони

зображення Святої Трійці, з південної – апостолів Петра і Павла, а з північної – трьох святих у сесвіту. На фронтоні старостницької комори малося зображення Авраама, що приносить Ісаака в жертву Богові, а на пономарні мався розпис Явлення Архангела Гавриїла священику Захарії біля вівтаря кадильного [5].

Велика кількість ікон прикрашали стіни Троїцького собору. Три найбільш цікавих ікони запорозьких – Спасителя, Божої Матері і Святого Миколи.

На останню чверть XIX ст. найбільше шанувалися дві ікони: Іверської Пресвятої Богородиці і Святого Миколи, що молиться. Обидві ікони постійно використовувалися у хресних ходах і бралися у хати для освячення помешкань.

Як уже згадувалося вище, у 1830-х рр. під стіни храму було підведено цегляний фундамент, оскільки у декількох місцях виявилися просадки підвалин, встановлено дерев'яні стовпи усередині, стіни додатково зміцнені залізними деталями.

За одними джерелами [9], на початку 1880-х років виникла потреба у новому капітальному ремонті собора, оскільки від руйнації деревини стіни втратили первинну міцність, і бані сильно похилилися до центру. Інші ж вказують на чудовий стан конструкцій храму [10]. Після огляду і випробувань на міцність деревини спеціально скликана комісія затвердила, що конструкції мали гарний стан і високу конструктивну міцність дерева від купола (маківки) до фундаментів.

Це й не дивно, оскільки після 1803 року велику кількість старовинних храмів колишнього Запорозжя, збудованих у традиційних формах, було замінено на нові (в так званому «єпархіальному» стилі), хоча більшість із них була у чудовому стані (у цьому році вступив у дію закон Московського церковного Синоду про заборону спорудження церков в українському народному стилі. Відтоді запанував стиль єпархіальних архітекторів).

Не дивлячись на протести громадян міста (у 1887 році граф Ностиц послав листа барону Бюлеру, в якому просив його, як члена Археологічного Товариства, звернути увагу на небезпеку, що загрожувала давньому запорозькому собору. Храм планувалося розібрати, не дивлячись на те, що на його відновлення вже було зібрано до 20000 рублів. Листа зачитано на засіданні Імператорського Московського Археологічного Товариства 20 жовтня 1887 року й занесено до протоколу засідання [11]) було проведено торги на ремонт храму, в яких переміг Олексій Пахучий, але губернський архітектор Едуард Харманський не дав дозволу на ремонтні роботи. Роботи доручили іншому підрядчику – Кажинкову. Той швидко взявся до роботи, але «из-за неумения и жульничества был отставлен» і роботи було доручено Олексію Пахучому. На момент передачі робіт собор було повністю розібрано, ніякої технічної

документації на його відновлення не існувало! Відновлення ікон було доручено М.М.Перфільєву (реставратору давніх ікон з Петербургу) [12].

Собор фактично відновлювали по фотографії яку було зроблено перед початком робіт фотографом з Катеринослава – Івановим, на замовлення Одеського Археологічного Товариства у 1883 – 1884 роках!

Наполегливість громади міста та впливових поміщиків, що звернулися до Імператорського Археологічного Товариства, дали змогу залучити знову до роботи О.Пахучого та побудувати у центрі міста дерев'яний храм зі збереженням колишнього вигляду. Більш за все собор не збиралися відновлювати, на його місці хотіли збудувати нову церкву в єпархіальному стилі.

Восени 1888 року нову споруду собору було освячено. Його «ремонт» обійшовся у 75000 рублів.

С.А.Таранушенко - відомий дослідник української дерев'яної архітектури, на запрошення Д.І.Яворницького, приїздив у липні 1928 року в Новомосковськ і досліджував архітектурні властивості Троїцького собору. Під час роботи дослідник залишив у своєму щоденнику запис: «...по оповіданням (місцевих жителів – О.Х.) будівництва не йшло добре. Старе дерево було цілком викинуте, а взято нове соснове, бруса квадратів й дуже товсті (20-27 см). Усі старі зазначають, що стара центральна башта (верх) була вища, що стара була «стіжком», що старі бані були менш тісно поставлені, що побудування верхів викликало затруднення і майстри рубали верхи на землі, по мірі старих верхів, а потім розбирали, мітили і виносили на гору...» [13].

Наведені іконописні та рукописні джерела не претендують на вичерпність усіх вітчизняних та зарубіжних фондів, а також особистих архівних пошуків автора на цю тему. Але навіть з цієї невеликої роботи можливо зробити наступні висновки.

На Запорозжжі функціонувало та розвивалось традиційне культове будівництво. Велика кількість дерев'яних храмів будувалася у козацьких поселеннях. В останній чверті XVIII ст. культове будівництво, як важливе явище для даного регіону й України в цілому набуває найбільшого розвитку. Народними майстрами будуються величні та неперевершені споруди – справжні витвори мистецтва. Саме церкви були центром культурного життя і скарбницею творів мистецтва. Однією з визначних споруд того часу є Троїцький собор.

Одержані матеріали свідчать про те, що Троїцька церква збудована Я.Погребняком у містечку Самарчук на протязі 1773–1778 рр. Будівництво тривало дуже довго через складність проекту та нестабільність політичної ситуації. До 1781 року було завершено начиння й оздоблення храму.

У 1830 р. було проведено першу реконструкцію споруди, друга реконструкція проводилася вже в 1850 році. Первинна будівля собору простояла до 1887 року, коли її було нещадно розібрано. Завдяки громадськості Катеринославщини і вмінню народного майстра О.Пахучого пам'ятка народилася знову в 1888 році!

Не дивлячись на спроби єпархіального керівництва викреслити й цю запорозьку святиню з обличчя колишніх Вольностей, вона знову постала в усій своїй красі! А великодержавницька політика породила ще одного монстра, який вже після 1917 року стер з лица земного пам'ятки єпархіального будівництва!

Не раз дослідники торкалися теми відновлення пам'яток історії й архітектури. Тож, на лице перший приклад реабілітації пам'ятки, знищеної у кінці ХІХ століття! Між спеціалістами триває дискусія щодо припустимості відбудови знищених стародавніх храмів. Троїцький собор - яскравий доказ на користь відродження знищеного!

Література

1. Оранский. Новомосковский Свято-Троицкий собор // Записки Одесского общества истории и древностей.- 1850. – Т.II. – Отд. II-III. – С.829-832;
2. «Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України». – К.: «Будівельник», 1976.
3. Макаревський Ф. Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії. Церкви та приходи минулого століття. – Дніпропетровськ: ВАТ «Дніпрокнига», 2000. – С.416.
4. Кілессо С. Медведівський Пустинно-Миколаївський монастир і його архітектурний комплекс // Пам'ятки України: історія і культура. №2, 2002 р. – С.50; Вечерський В.В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. – К.: НДІТІАМ-Головкивархітектура, 2002. - С.195; Старостін В. Столиця степового краю . Дніпропетровськ. – Дніпропетровськ: ВАТ «Дніпрокнига», 2004 – С.43.
5. Вахнин И. «Метрика для получения верных сведений о древне-православных храмах Божих, зданиях и художественных предметах. Новомосковский Свято-Троицкий собор», март-июнь 1887. - С.2.
6. Вечерський В. Українські дерев'яні церкви. – К, 2007. – С.143.
7. Вахнин И. Вказана праця. - С.4.
8. Машуков В. Материалы к изучению церковной старины Украины.- Харьков: «Печатное дело», 1905.- С.37.
9. П.Г. Запорожский храм в Новомосковске // Киевская старина. – 1888. – т.ХХ., янв., февраль, март. – С.47.

10. Запорожский собор в Новомосковске // Екатеринославский Юбилейный Листок.- 1887.- № 15, субота, 9 мая.- С. 141.
11. «Древности». Труды Имп. Московского археологического Общества. – т.12, Вып. II. – Москва, 1888 г. – С.146.
12. Киевская старина. – 1888. – т. XX. – С.46.
13. ЦНБ ім. Вернадського НАН України: Відділ рукописів. – Ф.278.

Анотація

У статті розглянуто невідомі сторінки будівництва, знищення та відродження видатної пам'ятки дерев'яної культової архітектури України – Троїцького собору у містечку Новомосковськ на Дніпропетровщині. Виявлені нові матеріали допоможуть проведенню кваліфікованих реставраційних робіт для збереження цієї унікальної пам'ятки українського зодчества.

Аннотация

В работе рассмотрены неизвестные страницы строительства, утрат и возрождения известного памятника деревянной культовой архитектуры Украины – Троицкого собора в городке Новомосковск на Днепропетровщине. Выявленные новые материалы помогут проведению квалифицированных реставрационных работ с целью сохранения этого уникального памятника украинского зодчества.

УДК 711

Л.О.Шулдан, Г.В.Казаков, Л.І.Лісних

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ АРХІТЕКТУРНОЇ КЛІМАТОЛОГІЇ У НАВЧАЛЬНОМУ КУРСІ „АРХІТЕКТУРНА ФІЗИКА”

Постановка проблеми

Особливе місце в науці про клімат займає архітектурна кліматологія, що вивчає вплив основних елементів клімату на розв'язання архітектурних проблем. Рівень професійних знань зодчого саме у галузі архітектурної кліматології визначає якість сучасної архітектури як у функціональному та естетичному, так і в енергоощадному та економічному відношеннях. Розділ архітектурної кліматології у курсі "Архітектурна фізика" - фактичний базис для інших розділів та одна з важливих складових у професійній підготовці студентів архітектурних спеціальностей ІАРХ НУ „Львівська політехніка”. Метою викладання даного курсу є засвоєння студентами теоретичних знань та опанування практичних